

השלכות פסיכולוגיות של הענישה/

פרופ' משה אדד

חברה מענישה, היא חברה שמודה, בריש גלי, כי היא נכשלה בחינוך אזרחיה לשמור על החוק. הענישה מהווה אמצעי שלילי, שלפי מסורת הדורות, יש בה כדי לצמצם פשיעה ולהבטיח בטחון לאזרחים. חברה שאינה מרגישה בטוחה, גוררת את אזרחיה לחוות פחד, ולהגיב כלפיה בתגובות קיצוניות. להבדיל, ולהמחשה בלבד, כלב פוחד הוא כלב שנובח, שנושך ושתוקף. נחשים ועקרבים שפוחדים, הרי שהם תוקפים. אדם פוחד, נסוג או תוקף ואף מגשים אלימות. בני אדם שנפגעו מזולתם, בחברה שאינה מגנה עליהם, מפתחים סגנונות חיים של הרס גבולות, של פשיעה ושל תוקפנות. אדם שבטחונו מתערער, פוחד וחוה מתיחות נפשית פנימית, המובילה אותו להתנהגות אסוציאלית, להתנהגות זועמת ואף אלימה. החברה שאינה מצליחה להפנים את חוקיה בלב אזרחיה, נוקטת באמצעים של הענשה בתקווה להשיב את הבטחון האזרחי על כנו, כי רק כאשר הפרט או החברה חופשיים מפחד, הרי שהם חווים את עצמם כבני חורין וכבטוחים לחיות בשלום. החברה המבקשת להבטיח את ביטחונם של אזרחיה, עושה זאת, על ידי צמצום יכולתם של הפושעים להגשים את זממם. החשיבה ההיסטורית והקונפורמית של החברה המערבית, הביאה אותה לבנות לעצמה מערכת עונשית, שמטרתה צמצום הפנומן העברייני, אם בדרך ההרתעה מפני העונש, ואם בדרך ההרחקה הפיזית מהחברה (מעצר/ מאסר).

חומרת העונש על העבירה מייצגת את פוטנציאל ההתנגדות של החברה לאותה הפרה נורמטיבית. חשוב שהחברה המתנגדת להפרת הנורמות על ידי הפרט תוסיף לנקוט באמצעים כמו שלילת זכויות אזרח (שלילת רישיון הנהיגה; שלילת הזכות לבחור למוסדות החברה; שלילת הזכות החופשית לניידות או למגורים לפי בחירה חופשית, לחייב בקנסות כספיים למימון המשפט הפלילי ועוד), כדי להביע את התנגדותה להפרה הנורמטיבית, שבה נקט האזרח.

העונש, כהכרח מציאות בחברה המערבית העכשווית חייב להיגזר בסמוך לעשייתו ואסור שהתהליך המשפטי יתארך, ויגרום להגדלת שכיחותו של פנומן הפשע (העברייני, בטרם נגזר דינו, מוסיף להפר נורמות, כדי לממן את משפטו).

החברה חייבת להגן על עצמה ולדאוג לביטחונה, וככל שהיא תחוה את עצמה בטוחה, היא תוכל להיות פתוחה להגשמת רעיונות חשובים שיהיה בהם ליצור תהליכים טיפוליים בצד הסנקציות העונשיות, וכך יצומצם פנומן הפשע.

האדם חסר תבניות התנהגות מולדות שינחו אותו להתנהג על פי אמות המידה של חברתו. הוא יהיה חייב להיות מודע לעצמו ולמחויבותיו, כדי לשמור על המתחייב ממנו.

מודעות עצמית ואחריות האדם

האדם הוא יצור אנושי המסוגל להיות מודע לקיומו, ומכאן שהוא יכול להיות אחראי על עצמו, על זולתו ועל כל מה שהוא יקבל או קיבל עליו את עול אחריותו.

האדם נהפך להיות הוא עצמו, כאשר הוא מסוגל לשאת אחריות על עצמו ועל האחרים. תחושת הקיום של האדם, מולידה בו גמישות, המאפשרת לו לבנות חיים של אחריות מתוך בחירה.

היעדר תחושת קיום חיובית, מולידה באדם נוקשות, כתגובה לאי תחושת קיומו החיובית. הוא

יפתח מוסריות כפייתית, מוסריות נוקשה שתאלץ אותו לקבל את האיסורים של החברה

כאיסורים חיצוניים, שהוא מוכרח להגשים ולקיימם. הוא יזדקק לאישורים חברתיים

מתמידים, כדי להוסיף ולקיים את החוקים הללו. הוא יוכל לפעול רק מתוך ציות חיצוני.

מאידך, תחושת קיום שלילית, תטה אותו לחוות את קיומו באמצעות ההתנהגות השלילית,

שתפנים בו את ההווה השלילית, ושתוליד בו את הצורך להוסיף ולהתנהג באופן שלילי וללא

אחריות מוסרית, כלפי עצמו או כלפי העולם. בני אדם מעורבים זה בזה ומפנימים זה את זה,

וכך נוצר הפרט שהוא הבבואה של סביבתו, ובימינו הנטיה היא לפתח בבואה המייצגת חוסר

מודעות לעצמה, לאמור חוסר אחריות לעצמה ולסביבתה. בימינו, הפרט נעשה אינטרסנטי,

לאמור הוא הינו בתוך עצמו, מבלי להיות מודע לעצמו הוא נתון לבלבול עצמי.

הפרט בימינו, אינו חווה את עצמו כמחובר לתרבותו, לדתו, לקהילתו, למסורת אבותיו, לנורמות

ולחוקים של החברה. הוא מחפש את עצמו, ללא מפה מכוונת והוא תר אחר האילוזה של

רכושנות, שלדידו תעניק לו את הוויתו ואת בטחונו.

חוסר המודעות וחוסר המחויבות של הפרט כלפי עצמו, הופכת אותו ל"בורח מאחריות", כלפי

עצמו וכלפי זולתו. "חשוב שתתקיים מודעותו של הפרט לעצמו ולסביבתו, המפעילה את "האגו"

והופכת אותו לדינאמי, ומכאן להיותו מוכן לשאת באחריות על עצמו וכלפי האחר והאחרים.

חשוב שתתקיים מודעותו של הפרט לעצמו, כי רק כך יהפוך ה"אגו" של האדם לדינאמי ויחייב

אותו לשאת באחריות על עצמו ועל האחרים.

אדם עם "אני פאסיבי", אינו מודע לעצמו, ואינו מוכן לקבל על עצמו אחריות, כי הוא עדיין חי

באמצעות מערכות הדחף, היצרים והצרכים הבסיסיים (= "הסתמי"). זהו אדם, המרגיש ושירגיש

בחיוניות עצמו, באמצעות הגשמת דחפיו, צרכיו ויצריו. אדם זה, איבד את ההכוונה הנפשית והרוחנית מוסרית. המודעות העצמית, היא תולדה התפתחותית, ויש להביא בחשבון את היותה גנטית, לאמור, היא תלויה גם בגיל הכרונולוגי של האדם. ככל שעצמיותו של האדם תהיה מגובשת יותר, מודעותו לה, תהיה ברורה יותר, ומכאן ש"אניותו" לה תהיה דינאמית, והאדם יהיה מוכן לשאת באחריותו כלפי עצמו וכלפי סביבתו.

האדם צריך להתחנך לרצות בהווית עצמו. רצייה זו בהווית עצמו, תעצים את האדם ותניע אותו להגשים את אחריותו.

השאיפה של האדם, המונחלת לו באמצעות החברה הקרובה אליו, ובהמשך על ידי כל האחרים המשמעותיים לו, להגשים את הווית עצמו, תהפוך אותו לבעל "אני דינאמי", שיוכל לנטרל או לעשות סובלימציה לדחפי הסתמי, ולהיות הוא עצמו, מוביל את עצמו, על פי כללי החברה וכללי המוסר שהופנמו על ידו והפכו לחלק מהוויתו העצמית.

ה"אני דינאמי" יעניק לאדם את האומץ להגשים את הפוטנציות החיוביות שהוענקו לו על ידי מערכות המוסר והתרבות אליה הוא שייך. אדם זה, לא יברח מהאחריות הנדרשת ממנו, אלא יפעל ויתנהג תמיד באמצעותה של אותה חובה לעמוד בכבוד מול מצפונו.

ההויה האנושית היא המפתח למודעותו של האדם, המובילה לאחריותו. חשוב לדאוג לפיתוחה של ההויה, שתוביל בתהליך התפתחותי להגעתו של האדם לידי יכולת לשפוט ולהתנהג באופן ערכי ומוסרי.

ההויה מולידה את האומץ להגשים אותה ומובילה את האדם להגשים את בחירתו. הספק מוביל אל הבחירה, המלווה בקונפליקט שבאמצעות ההויה תיבחר הדרך, אל החיים הנורמטיביים והערכיים או אל הדרך האחרת.

באמצעות הבחירה, מבטא האדם את הוויתו, וככל שהיא תהיה אחראית יותר, היא תעניק לו עוצמה, שתאפשר לו להגשים את עצמו בדרך החיובית.

חוסר המודעות הינה אישית-פרטית וגם חברתית. אנו אקונומיים באנרגיות הנפשיות שלנו. מודעות מחייבת השקעה אנרגטית, בכוון של נקיטת עמדה, של פעולה לצורך הגשמת האחריות. אנו בורחים מכך, על ידי מנגוונים של נויטראליזציה, כמו התעלמות, אדישות או עקיפה (avoidance).

יש ואנו נמצאים מול מציאות קשה ביותר, כמו הטבח בסודאן (דרפור). הטיהור האתני שם גבה 400,000 בני אדם שנטבחו על ידי הרוב המוסלמי השחור ו-2.5 מיליון תושבים הפכו לפליטים.

העולם דומם. הכל יודעים, אך לא מודעים, ואירועים אלו קורים בימינו אלו. מועצת הביטחון של האו"ם הטילה סנקציות על סודן, אך ממשלת סודן מבטיחה וממשיכה לתמוך ברצח ובהגליה של אותם נוצרים ופאגנים, כמעט בלא ניד עפעף מצד העולם. ממשלת סודן לא מוכנה להיות מודעת והעולם מתעלם כטכניקה של התחמקות מאחריות. העולם שותק ובורח מאחריות, ורבים הם הפרטים שנוח גם להם להתעלם, לעקוף (avoidance) וכן למחוק מתודעתם את המציאות הבלתי נסבלת הזאת... שתיקת הפרטים ושתיקת הממשלות והעמים עלולה להוביל לתוצאות הרות אסון.

בחודש יולי 2005, חווינו תאונות דרכים, וביניהן גם תאונות בין רכבות לבין משאיות, והן לוו בחללים ובפצועים רבים: חוסר מודעות למגבלות הרכב גררו חציית פסי הרכבת מבלי להביא בחשבון את מהירותה של הרכבת ואת מגבלותיה לעצור את עצמה. חוסר המוכנות להיות מודע מצד מערכות השלטון שלא יצרו מחסומים באדמות החקלאיות שם עוברים פסי הרכבת. היעדר המודעות או צמצום המודעות, יש בה כדי לנטרל את האחריות של האדם. ה"אני" שלו כאדם פרטי הופך לפאסיבי, והוא מפנה את ה"דרך" לסתמי. הדחפים, הצרכים והיצרים משתלטים ומובילים את האדם, לעשות מעשים נטולים שיקול דעת רציונאלי ואחראי. מנהל רשות הרכבות, הפעיל מודעות בלחץ הסביבה וקיבל על עצמו אחריות מוסרית והחליט להתפטר מתפקידו. ... וכעבור זמן מה ... חזר בו מהתפטרותו. ביפן, התרבות והמסורת מכתיבים את המודעות בטווח רחב, כך שגם שר התחבורה היה מקבל שם על עצמו אחריות, וגם הוא היה מתפטר, והכל היו נעשים מודעים יותר ומוכנים יותר לשאת באחריות, וכך היו מצמצמים את האסונות העתידיים. לא כך בישראל! בעלי השררה ברמות הגבוהות, רואים את עצמם נקיים מעוון על חוסר מודעותם. הם מקימים ועדות חקירה, וברוב הפעמים, המסקנות נותרות טמונות ויתומות במגירות השלטונות. מודעות הציבור היא מינימלית, ואינה מביאה אותו לדרוש אחריות מהממונים על בטחונו של הציבור. פרשיות מזעזעות שכאלו, שיסודן ברשלנות, נוטות להיות נעקפות מהתודעה ולכן הן לא מטופלות ונשנות חדשות לבקרים. מידי חודש, בארצנו, נרצחת אישה על ידי בעלה וכן מתאבד חייל בשירות הצבאי. המערכות החברתיות יודעות זאת, אך לא מוכנות להשתית מודעות לאסונות אלו, שניתן לצמצם את שכיחותן, ולכן לא מופעלת גם כאן אחריות. האחריות מטבעה מולידה מחויבות של האדם, כלפי עצמו וכן כלפי האחרים ובצה"ל כשהאמינו בכך, היא הובילה את המפקדים להוביל את חייליהם על בסיס הצו המוסרי של "אחרי" (=אחריות; אחר; אחרי).

הידיעה בימינו שונה ממושג הידיעה בתנ"ך. "לדעת" במובן התנ"כי היא לאהוב. הקשר האטימולוגי שבין ידיעה ואהבה בתנ"ך הוא חזק מאוד. האדם היודע, המערכת החברתית היודעת

במובן התנ"כי, היו מביאים לשינוי התנהגות, והיו מולידים אחריות. זה היה מוביל לנקיטת פעולה מונעת, שהיתה ממזערת נזקים.

האדם מסוגל לנקוט במנגנונים נפשיים שיצמצמו את אחריותו: הוא מתבדל, הוא מתעלם, הוא משליך את האחריות על אחרים, הוא משנה את המציאות או מפחית בערכה, הוא מערפל אותה, מזניחה ולבסוף נוטש אותה... אך הבעיה מוסיפה לשווע, שאכן יקיימו אחריות כלפיה ויטפלו בה. האדם האחראי חייב לנקוט עמדה כלפי עצמו וכלפי האירועים שמסביבו, כי מודעותו מחייבת אותו לשאת באחריות. הוא הדין בחברה, שאנו משתייכים אליה. יש לה מחויבויות שהיא מוכרחה להגשימן, כי רק כך תתהווה הוייה אחראית שתעניק לכולנו בטחון. שמא זקוקים אנו לעונשים כדי להיות מודעים:

העונש והחוק כגורמים מרתיעים מהתנהגות עבריינית

אין החוק הישראלי, בדומה למצב הקיים במערכות חוקים אחרות, מציין את מטרות ההענשה. מדינות אחדות, כמו שוודיה, פינלנד ויוגוסלביה (1965) מציינות, כי מטרת העונש היא להביא לקידום שיקומו של העבריין, וכן ללמד את האדם, כי עליו לציית לחוקי החברה. האם העונש יכול להניע אדם להשתקם? האם העונש יכול להרתיע?

העונש בא להרתיע, לאמור לבלום את האדם לבל יחטא או לבל יפשע. מורא העונש כגורם מרתיע מופיע כבר בתנ"ך, ומשה רבנו בפרשת יתרו (ספר שמות, כ, טו), מדגיש את חשיבות היראה: "ויואמר משה אל העם: אל תיראו, כי לבעבור נסות אתכם בא האלוקים ובעבור תהיה יראתן על פניכם, לבלתי תחטאו". במעמד הר-סיני, העם ירא לשמוע את קול ה' (דברים, פרשת ואתחנן), ומשה רבנו מצטער על כך, כי הוא ציפה שיראת העם תתהווה מתוך אהבה (רש"י, שם), ו"הכלי יקר", מוסיף, "כי משה רבנו נצטער על שלא עבדו (ישראל את ה') מאהבה, כי כל אוהב מתדבק אל אוהבו, והירא מתרחק ממנו, ומשה נצטער על מה שאמרו (בני ישראל), "קרב אתה ושמע", והם יעמדו מרחוק, כי הריחוק מורה על יראה", ובני ישראל לא הצליחו לפתח אהבה מתוך יראה, כי לכך נדרש תהליך נפשי אמיתי ופנימי.

יש ביראה מתוך פחד או לחילופין מתוך אהבה, כדי להביא את האדם לנתב את עצמו, לבלום את עצמו מפני הפזיזות ולהביאו לפעול כהלכה, אם מתוך רגש של חובה ואם מתוך תבונה, או אף ממחויבות הבאה מאהבה. היראה מתוך פחד של בני ישראל, מתקבלת על ידי בורא האדם, כדרך הראויה להפנמה והיכולה לנתב אותו להתנהגות מוסרית ראויה והאלוקים מקבל את בקשת

העם: "ויאמר ה' אלי, שמעתי את קול דברי העם הזה אשר דברו אליך, היטיבו כל אשר דברו, מי יתן והיה לבבם זה להם ליראה אותי ולשמור את כל מצוותי כל הימים, למען ייטב להם ולבניהם לעולם. לך אמור להם: שובו לכם לאהליכם, ואתה פה עמוד עמדי" (דברים ה', כה-כט).

ה"ספרי" מציין, בענין זה, כי בני ישראל קיבלו שכר על שהפנימו בתוכם את היראה מפני הקדוש ברוך הוא, ולכן מסכם "הספרי", העמיד להם הקדוש ברוך הוא נביאים שילוו אותם. ענין זה חשוב לדיון הנוכחי, כי עלינו לזכור שהנורמה המוחלת על ידי המחוקק על בני האדם, כשתזכה לכוח שיופנם באופן ממשי ולעתים מוחלט, בפרטים השונים בחברה, תביא אותם בסבירות גבוהה, לשמור ולקיים את החוק.

ככל שה"כוח הפנימי" של הנורמה יהיה חזק יותר, תגדל הסבירות שהפרטים בחברה, לא יפרו את הנורמה ויקפידו לקיימה. מחד גיסא, יש בכוחה של הסנקציה, כדי להרתיע וכדי להטות את האזרחים לקבל על עצמם את הנורמה, ולמנוע מעצמם להפר את האסור. מכאן, שככל שהסנקציה תהיה מחמירה יותר ומוחלת בצמידות להפרה, יהיה סיכוייה להיות מופנמת גבוה יותר. חשובה מעורבות ה"אני" בהפנמתה של הנורמה, כי אז הכוח הפנימי של ה"נורמה" ינתב את האדם אל דרך האמת, ואל הגשמת הטוב.

ועוד, חשוב מאוד שה"כוח הפנימי" של הנורמה, יתהווה מתוך קבלה פנימית, היונקת מאמונה ומאהבה, להגשים את הטוב, כי אז ההפנמה תיטה להיות מוחלטת, והאדם יישמר מכל משמר שלא להפר את הנורמה.

מובן לנו, שה"כוח הפנימי" של הנורמה יהיה חזק ביותר, אם יסוד האהבה ויסוד היראה, שניהם יחדיו, ישפיעו על האדם.

מר"ן הרב קוק זצ"ל, "בעולת הראייה" (חלק א', עמוד צג', הוצאת הרב קוק, תשמ"ה), ציין שם כי "אהבת ה' צריכה להיות נצרפת באש היראה העליונה", לאמור, אהבה ויראה יחדיו, וכך יעניקו כוח עליון לנורמה, ואדם זה שהפנים צירוף זה, ישמור את עצמו מכל משמר לבל יפר את הנורמה.

במאה ה-17, היה זה הובס (1651), הפילוסוף האנגלי הידוע, שהעניק לפחד ולתבונה תפקיד חשוב ביותר, כדי להרתיע את האדם מלהפר את הנורמות, ואף להביא את האדם להיות מוכן לוותר על דרגות חופש ולהעניקם לריבון (= הלוייתן) כדי שזה ישמור על בטחונו ועל רכושו.

אייסנק (1953, 1969, 1976, 1985) העניק לפחד, תפקיד חשוב כ"בלם" הבא לנטרל התנהגות שלילית. אדם המתאווה להגשים התנהגות אסורה, מעורר את פעולתה של מערכת העצבים האוטונומית, המספקת לו, באופן ביוכימי, תחושה של פחד, שיבלום את שאיפתו להגשים את ההתנהגות האסורה.

בני האדם, לפי מחקריו של אייסנק, נבדלים זה מזה, בין היתר גם בהולכה החשמלית של מערכת העצבים האוטונומית, וכן בקצב פעילותה החשמלית של קליפת המוח.

כידוע, תפקידה החשוב של קליפת המוח, הוא בנייתוב ובבלימה של התנהגות האדם, כך שהתנהגותו תהיה ראויה לו.

לפי מחקריו, מצא אייסנק שהמוליכות החשמלית המוחית, של אינטרוורטים היא פעילה יותר מזו של המוגדרים כאקסטרוורטים, ובמקביל המוליכות החשמלית של מערכת העצבים האוטונומית של אקסטרוורטים היא איטית יותר מזו של האינטרוורטים. מהאמור עולה, שהאקסטרוורטים מקדימים את ההתנהגות, עוד בטרם התעוררה תחושת הפחד שמתפקידה לבלום ולמנוע את ההתנהגות האסורה.

האינטרוורט המהרהר בלבד לבצע מעשה אסור, בשל המוליכות החשמלית המהירה של מערכת העצבים האוטונומית וכן בשל פעילותה דינאמית של המוליכות החשמלית בקליפת המוח, נבלם מלהתנהג באופן שלילי, בשל תחושת הפחד המתעוררת בו ובשל הפעילות המוחית המעוררת אותו למחשבה מעכבת. ברור מדברי אייסנק, שתהליכי ההתניה החברתית, צריכים להתקיים אחרת באוכלוסיות אקסטרוורטיות מאשר באוכלוסיות אינטרוורטיות.

האקסטרוורט יזדקק להתניה חברתית דינאמית ונקודתית יותר, כדי להתחייב להתנהגות ראויה. האינטרוורט יזדקק להתניה פשוטה או אף רמיזה, כדי לנהוג בהתאם לדרישות החברה. אכן, צדק שלמה המלך, בספרו משלי (משלי, כב', 6) כאשר הוא הציע לנו "חינוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה". שמא כוונתו של שלמה המלך היא, בין היתר, חינוך לנער על פי אופיו, על פי נטיותיו המוחצנות או המופנמות, על פי דרכו לקלוט את המסרים של עולם המבוגרים.

יש לזכור שילדים מתקשים, באופן כללי, להישמע להוראות המבוגרים ובמיוחד המוחצנים שבהם. לעתים קרובות, זקוק הילד לחוות את ההוראה, בטרם יוכל להיענות לה. מכאן שדרושה לנו סובלנות וסבלנות כלפיו, ולא לצפות שהילד ייענה מיד לבקשתנו. יש ובקשתנו מהילד בפני "כולם", העליבה את הילד, ועליו להתעשת ולהתאזן מחדש, כדי להיענות לבקשתנו או לדרישתנו. בעולמם של ילדים, ראוי להמעיט ככל האפשר באיומים בעונש ובאזהרות מראש, התועלת מועטה והנוק יכול להיות רב. העונש כשלעצמו הוא לא אפקטיבי. חשוב היה יותר, אילו הפנמנו בילד הרגלים של התנהגות, וכן אילו הפנמנו בילד את דימויו העצמי החיובי, שהיה בהם כדי להביאו לבחור בהתנהגות החיובית ולא בשלילית. (ד"ר מרדכי פרישטיק האיר את עיני, בהזכירו לי את הסיפורים המובאים במסכת שמחות על ילדים שהתאבדו מפחד העונש שהיו עלולים לקבל מאביהם).

בנטהם (הונדריק, 1971) האמין, בכוחה של ההרתעה להפחיד את האדם ולמנוע ממנו לחרוג מהמותר, אף שהמחקר אינו תומך בכך, באופן כללי.

הפחד מרתיע את האדם הישר והקונפורמי, ובעיקר לא מפני אימת העונש, אלא מפני אימתה של התחושה האישית הפנימית, היונקת מהמצפון, וכן מהתייחסותם של הזולתים החשובים לו. החברה המתייחסת בשלילה ובדחייתו של החוטא/הפושע, והמבקשת להקיא מתוכה, היא ה"חרב" היכולה לסייע בצמצומו של פנומן הפשע, וזאת בצד העונשים המחמירים המוטלים באופן תכוף על העבריין, כי בזאת מצביעה החברה בפני העבריין שיש כוח פנימי חזק לאותה הנורמה, והיא החברה, לא תסבול את הפרתה.

הפחד, כתחושה מולדת ואוניברסאלית, מופיע כאמור, בינקות בתגובה לגירוי המתבטא ברעש פתאומי וחזק, וכן כאשר התינוק אינו חש משען חזק. אבדן תחושת המשען או שמיעת רעש חזק, יוצרת בתינוק תחושה הקרויה בפנינו פחד. בתהליכים התנייתיים, הקשורים בתרבות, מסורת ודת מתהווים הגירויים השונים היוצרים את תחושת הפחד המותנית והנלמדת.

תחושת הפחד, המלווה את חינוכו של הילד בגיל הרך, מאפשרת לו ללמוד התנהגויות מותרות וכאלו שהן אסורות. בגילאים 3-7 שנים או אף עד גיל 9 שנים, בונה הילד הקטן את "האני העליון" ה"בלתי מודע", המהווה מייצב ומנתב פנימי, תמידי, כך שניתן לקבוע שהפחד הוא אם כן, אבי "האני העליון" (עיין ב"עבריין בהתהוותו", פרק ה').

הפחד במינון סביר, מהווה מחסום חיובי, במניעת ההתנהגות השלילית והאסורה. הפחד הסביר, המופנם באדם, מחזק את יראתו של האדם מפני התנהגות חריגה, והוא מסייע לו לשמר חיים קונפורמיים.

הפחד המתעורר באדם, ברצותו לחרוג מהמותר, יכול להחזיר אותו, אל הדרך הנאותה. האם כל בני האדם מסוגלים להחזיר לעצמם את יכולת הניווט העצמי, את האחריות להתנהגותם, את מסוגלותם להגשים יציבות התנהגותית?

תשובתה של ג'י פטרי (PETRIE, A., 1967) היא שלילית. לפי עבודות הניסוי שהיא ביצעה היא מצאה ש- 20% מהנערים העבריינים שהיא בדקה, מאופיינים במה שהיא קוראת, אפקט הניגוד המודגש, לאמור הם נשלטים על ידי הגירויים של הסביבה, ואין בהם מייצב פנימי פיזיולוגי, שיוכל לעזור להם לנווט את עצמם. בשל הליקוי הפיזיולוגי, הם אימפולסיביים, בשל היותם נשלטי גריות. הם אימפולסיביים לא בשל חולשת האגו שלהם, או בשל עצמתם של דחפים יצריים, אלא משום שהם חסרים מנגנון פיזיולוגי תקין, שיאפשר להם לעבד את הגירויים המגיעים אליהם

מבחוץ. התנהגותם של אלה היא חסרת יציבות, והפחד לא מתעורר בהם ולא מנווט אותם. היעדר שליטה זו, פוגמת ביכולתם ליטול אחריות למעשיהם, והיא גם מונעת מהם לנווט את עצמם כהלכה. העונש לא יהיה אפקטיבי לאוכלוסיות אלו. הוא לא ירתיע אותם, והוא לא יצמצם את התנהגותם העבריינית.

אנשים שאינם נרתעים מביצוע עבירות

בשובנו לדון על תפקידו של הפחד כגורם הרתעה לאדם לבל יחטא, חשוב שזכור שלגבי אוכלוסיות מסוימות, תחושת הפחד מדרבנת את האדם לפעול והוא מנטרל אותה, באמצעות ההסתכנות, בביצוע ההתנהגות החריגה.

תחושת הפחד מערערת את ההומיאואוסטזיס ה"נשאף" על ידי האדם, יש והוא נסוג מהגירווי או מהדרישה המעוררת בו פחד, אך יש ותחושת הפחד מעוררת לתגובה אחרת. הבה נראה זאת בעולמו של הילד הקטן, המבקש לשמוע סיפורי פחד על ידי הוריו או דמויות מעצימות אחרות, כמו סבא, סבתא, דודים וכד', וכך הוא מתגבר על פחדיו האישיים באמצעות גורמי פחד אחרים. הסיפור המפחיד המסופר על ידי דמות תומכת, מאפשר לו להתעצם ולהתגבר על הפחד הנובע מאירועי הסיפור. כולנו מודעים לכך, שהסיפורים המפחידים (כפי אדומה, ספורי האחים גרים, פינקו וכד') הם אלו המתקיימים בפולקלור העמים עשרות רבות של שנים.

הילד, לעתים קרובות, נמשך אל הגירווי המפחיד, ורואה בו אתגר שאם הוא מגייס את כוחותיו, וכן נעזר בסביבה, והוא יוכל לו, הרי שירגיש את עצמו יכול וחזק יותר. עד כאן ההליך הנורמלי, אך יש ובעולמם של בני אדם אחרים, ימצאו כאלה, שיראו בסיכון ובהסתכנות אתגר מפחיד, שאם יתגברו עליו יחוו את עצמם חזקים ובעלי יכולת.

התופעה הזו מצויה בשכיחות מרשימה בעולמם של עבריינים, אך מצויה גם בעולמם של הקונפורמים, ובמיוחד בין אלו ש"משמעות החיים" שלהם (Meaning of Life) הינה נמוכה, והריק הקיומי דוחף אותם להשביעו באמצעות ההסתכנות, בהרפתקאה של מהירות מופרזת על הכביש, בהימורים, במירוץ מכוניות ספורט, בבגידה בתחום הזוגיות, בהתנסות חריגה ואסורה בתחום היושר הכלכלי וכד'. ההסתכנות דוחפת אותם להתמיד בהתנהגותם הלא אחראית בשל תחושת הריק הפנימית שלא ניתנת להשבעה ("ריק ללא שובע", שוהם/ אדד, 2004).

תחום נוסף שראוי לדון בו, מתייחס לאותם בני אדם עם "חולשת אני", לאמור עם "אני לא מובנה כהלכה".

ה"אני" הוא מובנה, כאשר זכה הילד בתהליכי ההתפתחות שאיפשרו לו לחוות מחד גיסא, תחושות מעצימות של אהבה, חום ושובע, ומאידך גיסא, הוא הפנים בתוכו הרגלים והתניות, בתחומי החיים השונים, נקיון, סדר, משמעת ועוד, שהעצימו אותו ומחייבים אותו לשמור על גבולות לגבי הכללים והנורמות המחייבות. ה"אני" המובנה, מאפשר לילד, בגיל הרך, וכן בהמשך חייו, לבלום את הדחפים האסורים ולנווט את עצמו להתנהגות מותרת.

במצבים שבהם האדם חי עם "אני לא מובנה", לאמור "אני חלש", הרי שהוא לא יוכל לעמוד מול לחצי ה"סתמי" ומול גירויי הסביבה. הוא יחפש להגשים תחושות של עונג, ללא יכולת לדחות סיפוק, ובודאי באותם אירועים שאין "שוטר חיצוני" בסביבתו, שאולי יצליח להרתיעו.

חמורים יותר הם המצבים שתוארו על ידי פרופ' פרנקנשטיין (1947, 1952, 1955, 1958, 1969) ואובחנו על ידו כ"עזובי נפש". ה"עזוב" הוא אותו אדם, החי בשלום עם דחפיו. הוא לא סובל מקונפליקטים פנימיים וממתיחויות פנימיות, הנובעים מהתנגשויות שבין ה"אני העליון" לבין הדחפים שלו, הלוחצים עליו ודורשים ממנו להגשים עונג.

ה"אני" שלו אינו "שדה קרב" לקונפליקטים אלו. ה"עזוב בנפשו" פועל כשעצמיותו, היא כאילו מחוץ לעצמו. הוא פועל מתוך דרגת מעורבות נפשית נמוכה של ה"אני". קיימת בו "חולשת אני", חולשה בכל הקשור בכוונותיו, ומשום כך, הוא פועל באופן פאסיבי, כאינדיפרנט לעשייתו. ה"עזוב בנפשו" פועל ועובר עבירות, מבלי שהוא חש "רגשי אשם" או התנגדות נפשית פנימית למעשיו, ולכן הוא אינו סובל מתחושות של חרדה פנימית. סביר להניח, שהפסיכויסיזם שלו גבוה מאוד, ולכן הוא לא כואב ולא סובל מפגיעותיו כלפי האחרים או כלפי רכושם.

ה"עזוב בנפשו" יודע את מה שהוא עושה, הוא יודע שהתנהגותו מנוגדת לחוק, והוא מתנגש ביודעין בנורמות החברתיות, ואף נהנה מכך. לא הנורמה מפריעה לו, והוא לא מחפש לשנות את חוקי החברה. הוא מבקש להתנגש ולהתעמת, וכן לכבוש ולנתץ, בלא כל קיום של תחושה רגשית, שתבלום את התנהגותו השלילית. ה"עזוב בנפשו" אינו מנסה להשתלב בחברה. הוא שונא את כולם והוא משלים עם עובדת הימצאותו "מחוץ לקבוצה הנורמאטיבית". הוא לא מנסה להשתלב, הוא outsider מתוך בחירה אישית. עבריינותו של "העזוב בנפשו" אינה מתוכננת מראש. "זה בא לך", כאשר הוא פוגש בהזדמנות. הוא מגשים את עבריינותו, כאילו הוא היה מחוץ לעצמו. הוא מספק לעצמו צורך רגשי מידי.

ה"עזובה הנפשית", לפי פרנקנשטיין, מתפתחת בגיל הרך, על יסוד הזנחה נפשית אמהית, של הילד – מיעוט של מגע עור, מיעוט חיבוקים וליטופים, מיעוט מתן חום על ידי ההורים ובעיקר על ידי האם.

שורשיה הסיבתיים של דחייה והזנחה זו, נעוצים בחוסר מודעות ההורים לחשיבות החיבוק והליטוף בגיל הרך, כצורך נפשי להמשכיות הרצף הרגשי המתקיים במגע הליטוף ההורי כלפי התינוק בגיל הרך. ברור, שהחסך הרגשי הזה, מתעצם במצבים של חוסר כלכלי בבית, הדורש מההורים ובעיקר מהאם, התמקדות בעיסוקים חיוניים אחרים. הדחק שבו מצויים ההורים, בנוסף להיעדר המודעות ההורית לסיפוק הצרכים הנפשיים והפיזיים הנחוצים להתפתחות התקינה של התינוק, הולידו את "העזובה הנפשית" ובצידה ההתנהגות השלילית המתנגשת, של הילד הגדל ללא חום הורי.

מצב בעייתי נוסף ושונה, הוא מצבו של הסוציופאת (= פסיכופאת), שהוא מפר חוק ולא שומר נורמות מוסריות וחברתיות. הוא מתקשה לבלום את התנהגותו והוא מתנגש עם חוקי החברה והנורמות המחייבות שלה. הסוציופאת חסר "מייצב פנימי" שיכוון אותו. הוא מתנגש, וכל גירוי קל, מעורר אותו לפעולה. הוא נתון לחסדי דחפיו והוא בטוח שיש לשנות את החוקים ולהתאימם אליו. הסוציופאת, סובל מהיעדר יכולת ליצור קשרים אמיתיים עם זולתו. הוא מתקשה להבחין בין מציאות לבין דמיון. אולי משום כך הוא מרבה לשקר, והוא נראה כמאמין בשקריו שלו עצמו. הפסיכופאת מרבה להתנגש עם החוק. הוא יודע להבחין בין מותר לבין האסור. עבריינותו היא מתוך כוונה ומחשבה פלילית ומתוך ידיעה ברורה שהיא מעשה אסור.

הסוציופאת מהווה בעיה קשה לחברה, שאינה יודעת כיצד לטפל בו, ובמיוחד שהוא אינו רוצה להיות מטופל, ואין מצליחים לטפל בו, כי הוא אינו סובל מחרדה אישיותית.

תהליך ההזדהות הלקוי שלו בימי ילדותו, מנע ממנו לבנות לעצמו "מייצב פנימי", כך שהוא נתון להשפעת דחפיו, כשהוא מצוייד ב"אני פאסיבי" המאפשר לדחפיו להשתלט על התנהגותו. ידה של החברה וידו של החוק מול הסוציופאת הינה על התחטונה. אנו חסרי אונים מול תופעה זו של סוציופאתיות.

הפרעות נוספות שהן הרסניות ומתנגשות בסדר החברתי נובעות מצמצום היכולת לשלוט בדחפים של האדם. נסקור מספר מצבים:

יש והאדם חווה דחף להצית, לגנוב או אף להמר, מבלי יכולת להפעיל את מערכות הבלימה הפנימיות שהיו אמורות למנוע ממנו לעשות ולהגשים את האסור.

האדם הפירומן או הקלפטומן או המהמר חווה דחף פנימי לבצע את ההתנהגות האסורה. הוא חווה מתח נפשי פנימי הדוחף אותו לבצע את המעשה. אילו היה אדם או שוטר בסביבה, הוא לא היה מבצע את המעשה האסור. הוא לא מתכנן, בדרך כלל, את המעשה. הוא חווה את המתח הנפשי, והוא מגשימו ברגע הראשון שאפשר לעשותו. לאחר המעשה, לפעמים, יש לאדם רגשי אשם ולפעמים הוא אף פועל לצמצם את הנזק, כאותו פירומן שאחרי שהוא הצית, הוא צלצל למכבי האש וכיוון אותם לאיזור שבו יוכלו לכבות את השריפה. ברור שלפנינו אדם שעשה מעשה עבירה, מבלי שהוא תכנן את המעשה ומבלי שהיו בו כוחות לבלימת הגשמת המעשה.

כוונתו של הפירומן או של הקלפטומן אינה כוונה עבריינית והוא אינו עושה את מעשהו האסור, כדי להשיג מטרה לוקראטיבית (ריווחית) או אחרת כלשהיא.

האיש אינו אנטי-סוציאלי, והוא גם לא בא למחות באמצעות המעשה על עוולה כלשהיא. האדם חווה הנאה ופורקן בעשייתו את המעשה האסור. הוא צלול במחשבתו ובהתנהגותו.

בדרך כלל, אדם זה אינו סובל מפסיכותרולוגיה מוגדרת וברורה. ברור שבמדינות כמו בישראל, שאין החוק מכיר באחריות חלקית, אנו בבעיה מוסרית מסוימת, כי מחד גיסא, האדם המפר את החוק (גונב, מצית, מהמר) מגשים את המעשה שלו האסור, תחת דחף נפשי הגוזל ממנו את חופש הבחירה, ומאידך גיסא, הוא מסכן את הסדר הציבורי ואת החברה. המערכת המשפטית האמונה על הדאגה להגשים את טובת הציבור, נאלצת להגן על החברה ולשלול את דרגות החופש של עברין זה, והיא אוסרת אותו בבתי הסוהר.

הפחד והחרדה, העבריינות והאשם

הפחד הבסיסי כאמור, הוא מתת אל. הוא מורש גנטית, והוא מתבטא באותה תגובת רתיעה או של אי שקט, כאשר התינוק מרגיש חוסר בטחון, בשל היעדר משען בטוח או כאשר מושמע בסביבתו רעש פתאומי וחזק.

בתהליכים של התניה, מתווספים הגירויים שהתרבות והמסורת הכללית והמשפחתית, מוסיפים לו לאדם. הפחד מצריך את האדם לנקוט באמצעי זהירות, כדי להגן על עצמו. הפחד במהותו, שואב את עצמו מהסביבה ממנה בא האדם. מטרתו היא אכן להזהיר, לשמור ולהגן על האדם, אם בשיקול אובייקטיבי לכאורה, ואם בשיקול סובייקטיבי. האדם המפחד, מנמק את פחדיו על בסיס רציונאלי סובייקטיבי. פחד ניתן לנטרול, אם בדרך לוגית ואם בדרך טרום לוגית.

הפחד אומר מיי (1985) הוא איום שולי על הוויתו של האדם. האדם יוכל להחצין את הפחד, והוא אז יוכל בדמיונו להחצין אותו ולהתבונן בו. האדם יכול, אם ירצה, לחקור את הפחד כשאר רגשותיו וכתגובה להתנהגותו. הפחד אינו איום קיומי המשכי, כי אם זמני. בגיל הרך, הילדים מופעלים על ידי פרי דמיונם, ומכאן שפחדיהם שואבים את עצמם מדמיונם. הם גם מתעניינים במעשיות ובאגדות. בגילאים 5 שנים ועד גיל 10-12 שנים, חשיבתם של הילדים היא קונקרטיית. הם מחפשים את הקיום האובייקטיבי והממשי של הגורם המפחיד. הם משום כך, בחלקם מתעניינים בהרפתקאות ובתגליות, ואילו חלק אחר של הילדים מתעניינים בבעלי חיים או ביצורים מוזרים ויש כאלה המתעניינים במכונות לסוגיהן השונים. חשוב לציין, שהילדים מתמידים בהתענינותם במוחשי. מכאן שפחדיהם יורגשו על ידם, על דרך המוחשי או מה שיוכל להעניק להם תחושה של קיום מוחשי.

מאוחר יותר, בגיל טרום ההתבגרות, הילדים המתפתחים מסוגלים לחשיבה מופשטת והם משום כך, מתחבטים בבחירת המקצוע לעתיד, מתעסקים באהבה, בחיי משפחה, בטיולים, בבעיות פילוסופיות, באמונה ובראוי וברצוי. יכולתם השכלית המתקדמת, אין בה כדי להשפיע על כל מה שקשור בהתנהגותם שלהם. לגבי עצמם, הם קרובים אצל עצמם וכל מה שראוי, שהעולם ינהג בו, אין זה בהכרח מחייב אותם. הנער דורש מהעולם הגשמה של ערכים מוסריים, כולל התחשבות בו עצמו, אך זה לא מחייב אותו עצמו. הוא שקוע בתוך עצמו. הוא נהנה לחשוב ולחייב את האחרים, אך לא את עצמו.

הפחד יכול להיהפך לחרדה. החרדה היא לא רציונאלית, ואין האדם מעוניין בה, והוא אינו מוצא דרך להשתלט עליה. החרדה מציקה לו, מערערת אותו ואינה נותנת לו מנוח. היא, אכן, משתלטת עליו וכופה עליו לחוות אותה וכן לעשות את מה שהוא לא מעוניין בו. היא חזקה ממנו, היא מעצבנת אותו, הוא חייב להכנע לה, מבלי להבין למה ומדוע.

צוליגר (1976) מדגים את הפיכת הפחד לחרדה, בתהליך לא מודע, בהמחשות טיפוליות (שם, עמ' 196-207):

הפחד והאיומים על ילדים הנוהגים שלא לפי ציפיות הסביבה (מציצת אצבע, הרטבה וכד') עלולים לעבור תהליך של הדחקה, הילד ישכח את ההפחדה עצמה, הוא יפסיק למצוץ אצבע - לכאורה ההפחדה עזרה - אך כעבור זמן הילד יפתח, לדוגמה, חרדות משדים ומרוחות הרודפים אותו בחלומותיו והמסתתרים מתחת למיטתו, ואנו נתקשה להבין את תחושותיו אלו, המוזרות לעברו שהיה נקי מחרדות.

פחד שהודחק, נשכח לכאורה, אך הוא יוצר חרדה, ובאופן לא מודע, תתהווה אי יציבות נפשית בעקבות כך. מצבים טראומטיים בגילאים רכים, כאשר ה"אני" של הילד עדיין לא מובנה ומגובש, גוררים את הילד, לתהליכים נפשיים לא מודעים של התעלמות, עקיפה, הכחשה והדחקה, כמכניזם להגנת עצמו. ההדחקה היא הגרועה מבין כל הדרכים, שבהם מנסה הילד להתגבר על אירועים קשים. ההדחקה מלווה בהשקעה אנרגטית, הנטמנת יחד עם האינפורמציה הטראומטית, וכך נמחק הזיכרון מתודעתו של האדם, והוא אינו שולט בה יותר. חיים אמוציונאליים לא יציבים יכולים, לשוב ולערער את הילד, ואז האירועים שהודחקו, שבים ולוחצים עליו, מבלי שתהיה לו אפשרות להשתלט על תחושותיו אלו.

הילד או הפרט בגיל מבוגר יותר חש בחרדה, שבמהותה היא לא רציונאלית, אינה נוחה לאדם, והוא מנסה לברוח מאי השקט שהוא חווה, על ידי הפעלת עצמו או בריחה מעצמו או בהגשמת פעולות הגוררות אותו לגירויים חווייתיים ייחודיים. לעיתים הוא מוצא את עצמו במעגל העבריינות, ולעיתים בשל חולשת "אני" גבוהה יותר, הוא מפתח נזירוזת זו או אחרת. אנה פרויד (1977) סוברת, שהדחקה של דחפים גניטליים הכרוכים במושא של תסביך אדיפוס, תוכל לגרום להתפתחות של נזירוזת מסוג ההיסטרית, הדחקה של רצונות אנאליים וסאדיסטיים יגרמו להתפתחות נזירוזת מסוג האובססיה, הדחקה מנטיות אוראליות, תפתח מלנכוליה ואילו הדחקה הקשורה ב"תסביך הסרוס", תוכל לפתח פוביה.

במחקרים שערכנו בין בני נוער עבריינים ולא עבריינים, וכן באוכלוסיות עברייניות בוגרות ובאוכלוסיות מקבילות לא עברייניות, מצאנו שהמשתנה של חרדה אישיותית, אכן גורם לאי-יציבות התנהגותית, והוא יכול לאפשר את ניבוייה של ההתנהגות העבריינית. ככל שעוצמת הנזירוזטיזם גבוהה יותר, הייתה הנטייה להיות מעורב בפעילות עבריינית גבוהה יותר (אדד, 1989).

נראה לנו לחשוב, שעוצמת החרדה האישיותית, יש בה כדי לנטרל מכוחה של האחזיות האישית של הפרט, כך שהיא מטה אותו לברוח מעצמו לזרועות ההרפתקה העבריינית, המשככת את החרדה שלו לזמן מה, וכששבה החרדה, חוזרת הבריחה לעבר ההרפתקה העבריינית, וכך חוזר חלילה.

מיי (1985) מתאר את החרדה כגורם סכנה מוחשי של אי הווייה לאדם. החרדה היא איום על המרכז הקיומי של האדם. החרדה היא משהו שאנו הווים אותו, כמציאות חונקת. החרדה היא לא משהו שיש לנו, אלא משהו שהוא אנחנו. החרדה פוגעת בלב ליבה של הערכה העצמית של האדם. זוהי הסיבה, שכל כך קשה לשאת חרדה. האדם החרד היה מעדיף לסבול מסבל גופני, מאשר

מסבל של חרדה. החרדה היא אונטולוגית. היא מערערת את קיומו של האדם. הוא בורח ממנה באמצעות העבריינות, והוא יכול לברוח ממנה באמצעות המחלה (=הנוירוזה). החרדה (Angst בגרמנית, Anxious באנגלית) מעניקה תחושה של איום, של מצוקה וגם של אימה. זהו האיום המכאיב ביותר שיכול יצור אנושי לשאת, כתב מיי רולו, שכן זהו איום של אובדן הקיום עצמו. החרדה, כוללת, לדעתו, תמיד מאבק פנימי המלווה בתחושה של הרס הביטחון העכשווי של האדם. האדם מאבד מדרגות החופש שלו, והוא משתעבד לכוח פנימי שהוא לא יכול לעמוד כנגדו. האדם מוותר בלא רצון על דרגות החופש שלו, כדי להשתחרר מהחרדה, שהוא לא מסוגל לשאת אותה. ויתור על דרגות החופש, יש והן מובילות את האדם לעבר הנוירוזה, המשמשת לו כפתרון אקזיסטנציאלי. המנוס מחופש יכול להיות מתוך בחירה, אלא שכאן, במצבים של חרדה מגורמים בלתי מודעים, הוא כורח, שגם אם יגונה, הוא בלתי נמנע. היעדר היכולת לשמור על דרגות החופש, הויתור על ההתנהגות מתוך חופש בחירה, יוצר את תחושת האשמה, ובמקרים קשים הופך האדם לאשם. תחושת האשם נוצרת, בכל פעם, שהאדם נאלץ לוותר על ההתנהגות האלטרנטיבית, הנתפסת על ידו, כעדיפה לו, אלא שהוא חסר אומץ או חסר יכולת לנהוג אחרת. נשים מוכות חוות את עצמן אשמות. הן לא בחרו באלטרנטיבה של התנגדות, של בריחה מן המצב, של זעקה בכוח החברה, שתציל אותן. נערות ונערים שעברו ניצול מיני, בגיל צעיר, חווים תחושת אשם ולעיתים אף חווים את הוויתור כאשמה, משום שהם לא נקטו באלטרנטיבות התנהגותיות, וראו את עצמם ממשיכים לסבול את ניצולם. טיפול מתאים, שיהיה בו כדי לחזק את עצמיותו של האדם המנוצל, יהיה בו סכוי טוב לשיקומו, כי בכך יצליח הפרט להיגאל מסבלו הפיזי והנפשי, ועמו להשתחרר מתחושת האשם... כי הוא הצליח להגשים את האלטרנטיבה ההתנהגותית, המציעה אותו לשוב ולשלוט בדרגות החופש שלו שהן מתת האלוקים שלו וחלקת אלוקיו הקטנה. תחושת האשם, היא אם כן, ריגשה שהיא, תולדת הויתור הרצוני, או הכפוי או מתוך "נוחיות" ההרגל, או מתוך הפסיביות ההווייתית, על ההתנהגות האלטרנטיבית, שתגשים את הווייתו האמיתית של האדם. בהגיע האדם לידי יכולת של הגשמת האלטרנטיבה החיובית ההתנהגותית, הרי שהוא יחווה חזרה תחושות של גאולה ושל חזרה לעצמו.

העבריינות מחד גיסא, והחולי הנורוטי מאידך גיסא, מהווים שני מסלולים המדכאים את הווייתו האונטולוגית של האדם, ומונעים ממנו את הגשמת "החופש להיות" שהיא נחוצה לעצמיותו החופשית של האדם.

האדם לומד, מטעמים שונים ובאופנים שונים להכחיש חלקים מהווייתו. אחת מהסטודנטיות שלי, מבוגרת בגילה, חברת קיבוץ, שזכתה מקיבוצה לזכות של לימודים, איבדה בשנה השלישית ללימודיה, את בעלה, שהיה מבקר אומנות ידוע בישראל. האובדן היה קשה לה ביותר, והיא חוותה חודשים רבים של דיכאון שטופל כהלכה. בשובה ללימודים ביקשה לשוחח עמי וספרה לי, בצער רב על הקורה אותה ועל היעדר טעם ומשמעות לחייה. בין היתר, הצעתי לה לנסות לצייר... היא דחתה את הצעתי "על הסף" ונימוקה היו רבים... כעבור חודשים היא התקשרה לביתי, והודיעה לי, שהיא החליטה להצטרף לחוג לציור... עודדתי אותה... כעבור שנה משהתגלתה יכולתה החבויה... בסיועה של מורתה, היא קיימה תערוכה של ציורים ובהמשך היא הגדילה לעשות... היא אמרה לי באחת הפעמים... "כל עוד בעלי היה חי, מעולם לא חשבתי שיש לי יכולת או כשרון לציור"...

אכן, כפי שטוען מיי רולו (1985), לעיתים אנו, "שוכחים להיות" או "שוכחים" חלק מיכולותינו... ומכחישים שאף לעבריין יש יכולת להגשים מסלולים של התנהגויות אלטרנטיביות ורובן היו יכולות לאפשר לו, לשוב ולהשתלב בעולם הקונפורמי.

פעם גנב לא תמיד חייב להיות כן. פעם מנוצל מינית על ידי הזולת, לא תמיד חייב הוא להסכים לגזירה שאינה חובה מהשמיים וכד'. הברירה, האלטרנטיבה, קיימת תמיד. לעיתים יש להתאמץ כדי לגלות אותה, אך האלטרנטיבה ההתנהגותית תמיד קיימת. סיפרה לי סטודנטית, שהיות והיא שמנה (עקב מחלתה) לכן היא לא מצליחה לצאת למעגלי החיים שהיא הייתה חפצה להיות בהם. הצעתי לה, לבחור שלא לראות את עצמה שמנה ובמקום זאת לראות את עצמה כחיננית, כחכמה, כדוברת שפות רבות (והיא הייתה אכן כזאת), ולעבוד על עצמה... חודשים מאוחר יותר, היא התקשרה להודיע לי, שהיא השתלבה יפה, בשירות הבינלאומי של חברה ידועה.

כל אדם, חייב לזכור את עצמו, לגלות את החלקים החבויים שבו, וכך יפתחו בפניו אפיקים חדשים. אסור לו לאדם, וכך גם לעבריין וכן לחולה הנורוזה, לגנוז את האפשרויות הטמונות בו. האדם שאינו מחפש אלטרנטיבות להגשמת הווייתו, חוטא לעצמו וסוגר מעצמו דרכים שיש בהם, כדי להביאו לפרוח ולהיות הוא.

העבריינות היא סגנון פעולה, סגנון חיים או בחירה, אך היא אינה גזירת החיים, כי אם גזירת האדם, שאינו מוכן להשקיע כדי לגלות את הווייתו על כל מרכיביה.

יש להיזהר לבל יהפוך סבלו של האדם למרכיב מפתח, מדכא ואף מטמטם את האדם, ובעיקר בגילו הצעיר, שימנע ממנו את האמונה ביכולתו לחפש בתוך עצמו, ולגלות בעצמיותו שלו, את אותם חלקים פוטנציאליים, שיוכלו להיות עבורו אשנב לעולם.

האם החברה זקוקה להענשה כדי להסדיר את חייה?

הענישה

הענישה מבטא את האמצעים שחברה בוחרת לעצמה, להטיל על האדם כדי לבלום או לשנות את התנהגותו, שאינה לרוחה (של אותה תברה). הענישה היא החיזוק השלילי, שבוחרת החברה להעניק לאדם המפר את כלליה הנורמטיביים, בתקווה להביאו לשמור ולעשות את מה שהיא מציעה לבחור בו, ובתנאי שהוא מסוגל להגשים בחירה חופשית, בין אלטרנטיבות של התנהגויות. בעולמם של ילדים המתפתחים, חשוב שההשגרות החינוכיות שאנו מעבירים להם, תהיינה כולן על דרך החיזוק החיובי, כך שיתעצמו הילדים תוך כדי הפנמת היותם טובים, אהובים ורצויים, וכן שהם יכולים להפנים ולסגל לעצמם את ההתנהגויות החיוביות.

שאיפתם של הילדים היא להשתייך לעולמם של הסובבים אותם והאהבים אותם. עולם המבוגרים יקל עליהם להסתגל ולהתאחד בדרכים חיוביות, כך שהם יגדלו להיות אנשים יציבים ואופטימיים.

הילד הגדל בסביבה יציבה, יקלוט את כללי המקום, יפנים את דרישות הסביבה, ותיווצר בו הבנה פנימית, ובהמשך אף משמעת פנימית, שתישען על הכרה עצמית, שההשתייכות שהוא נזקק לה, תוגשם כאשר הוא יקיים את ההרגלים, את החוקים ואת התקנות של סביבתו.

הורים המקיימים בעצמם את הכללים ואת הנורמות המשוגרים על ידם לילדיהם, יקלו בכך על ילדיהם להפנים בעצמם כללים אלו. ניתן להתרשם מאמיתות הדברים במשפחות שומרות המצוות של הדת, המצליחות בשל עיקרון השיוויון ההתנהגותי, להביא את ילדיהם, כבר בגיל הרך, לשמור על חוקי הדת.

ככל שנקפיד לשגר לילדים השגרות חיוביות, כן נצליח להביאם להתנהגות חיובית. ברור שניתן להשתמש באמצעי עזר המציינים לילד שהוא חייב לשנות את התנהגותו השלילית.

יש ואנו משתמשים במילת אזהרה, במבט של אי-שביעות רצון, בשיחת מוסר, בסיפור עם מוסר השכל, בהדגמה ואף בתוכחה בקול הנעים להישמע, והכל כדי להביא לתודעת הילד, את חשיבות קיום ההרגל או הנורמה או המנהג.

הורים ומחנכים הנוקטים בהענשה בדרך של "חינוך מדכא", מחלישים את הילד, מאכזבים אותו, מחדירים בו תחושות של פיחות עצמי, של פחדים מיותרים ואף של חרדות. מכאיבים לו, ומעניקים לו צורך להיות עוין ובסופו של תהליך רק מחמירים את מצבו, ולא מתקנים את הליכותיו. אין להעניש ילדים, ואסור להורים להרגיל את עצמם להתנהגות שלילית זאת, המעניקה להם פיצוי לכעסם והגורמת נזק רב לילד. הורה/ מורה מעניש, מאבד את אמונו של הילד, וחבל. הורה ומורה אכן יכולים לפעול כך, שתתעורר חרטה בחשיבתו של הילד, ושהוא יחפוץ לשנות את התנהגותו. תוכחת מוסר, שאינה מאיינת את הילד, כי אם מצביעה בפניו, כי ילד נבון וחכם כמותו, היה צריך לנהוג אחרת, תעורר את מצפונו, וסביר להניח שהוא יתאמץ לשנות את התנהגותו. לא כן, כאשר התוכחה ההורית מעליבה ומאיינת. הילד הנפגע ירצה לנקום, למרוד, להתעקש או שהוא יפתח אדישות לתוכחת ההורה או המורה.

העונש בעולמם של מבוגרים, שורשיו עמוקים, והוא שואב את עצמו מהתרבות ומהדת אליה משתייכים אותם בני אדם.

ישנם בני אדם הנזקקים לעונש, כדי לחוות היטהרות והתיישרות בפני מצפונם ובפני אלוהיהם. הם חווים הזדככות באמצעות העונש.

ישנן דתות (בנצרות, באיסלם השיעי, בבודהיזם) הממליצות להיטהר בדרך הנזירות או/ו בדרך הייסוריין וההענשה העצמית. דרך זאת אינה מומלצת על ידי היהדות, שמצווה על המתנזר להביא קורבן חטאת, כדי לכפר על החלטתו להתנזר. לפי החשיבה הדתית-יהודית, אם מצפונו של אדם מציק לו, עליו למצוא אלטרנטיבה התנהגותית, שתאפשר לו לתת תשובה למצוקתו, על ידי עשיות חיוביות, ועל ידי תיקון המעוות. ישנו רק יום אחד בשנה, שבו מצווה היהודי לצמצם את דרגות העונג הנפשי, ע"י צום, ע"י אי-קיום יחסים אינטימיים, וכן לנעול נעליים שאינן עשויות מעור (אין מברכים שהחיינו על נעלי עור חדשים משום "צער בעלי חיים") ורחיצה מינימלית, כדי לצמצם עונג, והכל כדי להתנתק מחיי הנפש לטובת חיי הרוח (ורוח קדשך אל תקח ממנו), המאפשרים לחוות תחושות טרנסנדנטליות, שיקרבו את האדם לאביו שבשמיים.

בהתאם לגישה הפסיכואנאליטית (עיין אנה פרויד-1977 וכן אדד-1989) יתנהגו בעלי המצפון המחמיר והנוקשה, באופן לא מודע, כך שהם יחפשו להיענש, כדי להיטהר ולאזן את עצמם עם מצפונם. הם יבצעו מעשי עבירה, ויותירו עקבות למעשיהם, באופן לא מודע, כדי להיתפס ולהיענש וכך להשתחרר ממועקת מצפונם, המשגר להם תחושות "שהם לא בסדר".

לפנינו היווצרות של מעגל קסמים פאתולוגי. החברה המעינישה את העבריין מסוג זה, רק תגביר את הרצדיביזם (=עבריינות חוזרת) שלו.

ילדים קטנים (עד גיל 7 ש') הלוקים בכך יוכלו לעבור תיקון, באמצעות טיפול ובהנחייה פסיכולוגית של ההורים והמורים, והם יצאו מהמעגל הפאתולוגי הזה. בניגוד למחשבתם של בנטהם (1748-1832) ושל דה-בקריה (1735-1794), שסברו שיש בכוחו של העונש להרתיע את האדם מלהגשים פשע, נמצא במחקרים רבים, שהעונש אינו מרתיע, ובעיקר לא בעבירות האקספרסיביות, כאמור, אלא את האנשים הישרים והקונפורמים, ואכן הם הרוב באוכלוסייה.

העבריין, בדרך כלל, יסתכן ויגשים את עבריינותו בציפייה להגשים את הרווח שבצידה. העונש, המרחיקו מהחברה לתקופות ארוכות או לתקופות קצרות מסייע לחברה במחיר כלכלי גבוה, להיות מוגנת מאותו עבריין, בתקופת שהותו בבית הסוהר. במידה מסוימת, משתחררת מהאחריות האינטנסיבית שיש לה כלפי האזרח העבריין מן השורה, כאשר היא משלחת אותו למאסר.

לסברתי, אילו החברה היתה מחליטה להעניש את העבריין האינסטרומנטלי, בעונש כספי ובמאסר כאחד, היה העונש אפקטיבי יותר. ברור הוא שהעבריין, במקרה זה, יהיה חייב לעבוד באמצעות הכלא, כדי לשלם את הקנס הכספי, וכך לא תהיה דיפרנציאציה בין העבריינים בעלי האמצעים לבין אלו שאמצעייהם הכספיים הינם מוגבלים. זאת, מלבד הקנסות הכספיים שיוטלו, בהתאם להחלטות השופטים, בלא צמידות בעונשי המאסר. הקנס הכספי, הגורר פגיעה ברכושו של העבריין, מצמצם מאוד את דרגות החופש שלו, וככל שהעבריין נרציססטי יותר, הרי שהוא יפגע בו במידה גבוהה יותר, ולכן האפקטיביות של הקנס ראויה להיות שכיחה יותר בשיקוליהם של השופטים, ובכך יהיה גם חיסכון לקופה הציבורית, שנטל המאסר מעיק עליה כלכלית, במידה רבה.

העונש ביהדות, בעולמם של המבוגרים, קיים, ובתקופות היסטוריות מסוימות, הוא הוחל גם בעולמם של ילדים וכאמצעי לחינוכם. לעניות דעתנו, אין הוא מומלץ ואף לא מצוי במקרא, ואין הוא מועדף בשאר כתבי הקודש. "שמע בני מוסר אביך ואל תיטוש תורת אימך" (משלי) היא ההמלצה הדומיננטית. יש לשחרר את הילד מוסר, כחזקה שתתמיד ללוות אותו, בכל ימי חייו. (עייין והשווה עם דבריו של ד"ר מרדכי פרישטיק על "ענישה גופנית של ילדים כאמצעי חינוכי בהיסטוריה היהודית", דור לדור, ה, 1992)

מנגנוני נפשו (האגו והסופר-אגו), יתהוו בדרך ההפנמה וההזדהות החיובית, והם יעצימו אותו להתנהגות הראויה.

היהדות מעניקה לאדם דרגות חופש לבחור בין ההתנהגות הקרויה טובה בעינייה, לבין ההתנהגות הנראית לה שלילית. היא אכן ממליצה (דברים ו', כה) לנו, לשמור על ההתנהגות המועדפת על ידה: "וצדקה תהיה לנו, כי נשמור לעשות את כל המצווה הזאת, לפני ה' אלוקינו כאשר ציווה לנו", אך היא מעניקה לאדם את הבחירה החופשית, גם כאשר היא מנבאה שהליכה בדרך הלא ראויה, תוביל לאבדן ההוויה (היהודית) של האדם: "והיה אם שכוח תשכח את ה' אלוקיך, והלכת אחרי אלוהים אחרים ועבדתם והשתחית להם, העידותי בכס היום (אומר משה רבנו), "כי אבוד תאבדון" (דברים, ח, יט). עם כל זאת, הבחירה החופשית נתונה לאדם: "ראה אנוכי נותן לפניכם היום ברכה וקללה. את הברכה אשר תשמעו אל מצוות ה' אלוכיכם... והקללה אם לא תשמעו" (דברים, יא, כו, כז).

הבחירה החופשית, אף שמחירה בצידה, אינה חוסמת את האדם המודע לעצמיותו, והמבקש ללמוד את האלטרנטיבות שלפניו ולהחליט, מהי ההתנהגות שהוא יבור (יבחר) לעצמו. חוסר החסימה, מאפשרת לאדם להתגבש מול בחירתו, כך שתמיד נתונה לו האפשרות לשוב ולבחור מחדש. האדם על פי רוח היהדות, מצווה ללמוד לבחור מתוך מודעותו העצמית את דרכו, ותמיד פתוחה לפניו הדרך לשוב ולהתחבט ולהחליט אחרת.

ריבוי התשובות לשאלותיו של האדם הם ברכה, כאשר מודעותו של האדם מובילה אותו לגבש את עצמיותו, בתחומי החיים השונים, וכך שהוא יוכל תמיד לעמוד מול מצפנו ולהחליט את החלטותיו: "העידותי בכס היום את השמיים ואת הארץ (אומר משה לבני עמו), החיים והמוות נתתי לפניך, הברכה והקללה, ובחרת בחיים (המלצתו של משה רבנו), למען תחיה אתה וזרעך" (דברים, ל, כ')

הקללה, נראית לי, כדדוקציה הטבעית, לבחירה בדרך השלילית. כאותו רופא האומר לפציינט שלו, החולה בסכרת נעורים: ראה אדוני, אני ממליץ בפניך תפריט מסוים, שבאמצעותו תוכל להאריך ימים, אך אם תבחר בתפריט אחר, דע לך שהדדוקציה תהיה התנוונות גופך... ותאבד את ראייתך, ויזדקקו לקטוע חלק מאיבריך וסופך יהיה מר ממוות.

הדדוקציה מצביעה על התולדה הטבעית של הבחירה החופשית של האדם כפרט, וכך זו של הקולקטיב. אנו חיים בעולם שהבחירה החופשית מוכרזת בו, והיא מובילה כדרך משל, את התעשייה לסוגיה, לפעול כך שיגדל הייצור ועמו מזדהמת הסביבה, עד כדי יצירה של מצבים קשים לבעלי החיים ולבני אדם. הבעיות האקולוגיות הולכות ומחמירות, בשל היעדר מודעות

פרטית וחברתית לטובת עצמנו, שתצווה לצמצמה את הבחירה החופשית הבלתי מוגבלת בתחום חשוב זה.

בימינו, המודעות הפרטית והחברתית תעורר את המחוקקים לפעול כדי להגן על החי והצומח ובתוכם בני האדם. הדדוקציה של הבחירה החופשית הבלתי מוגבלת, והלא מודעת, לצרכים של ההווה הקיומית, הולידה את הנזקים החמורים, שרק בשנים האחרונות מתחילים לפעול כך, כדי לצמצם ולהציל את קיומנו.

האדם הנבון, בעל הגיבוש ההוויתי והעצמי, יהיה מסוגל לבחון את המציאות על שלושת ממדי הזמן, העבר, ההווה והעתיד. העבר מעניק לאדם את הנסיון האישי וההיסטורי, כולל הקולקטיבי. זמן חשוב ומשמעותי אחר, הוא זמן העתיד, אליו הוא אמור לכוון את עצמו ולהגשים את משמעויות חייו. האדם המודע לעצמו, מייצג הווה בוחרת ובוררת והחייבת להיעשות מתוך אחריות. אין הבחירה נעשית באופן חד פעמי, כי אם עוד ועוד, ולעתים ברגעים רצופים, בזכות היותו אדם מודע וחושב. האדם חייב להעניק מימד של משמעות גם להווה, כי רק כך, יחווה את עצמו, באופן שיוכל להעניק לו עומק אקזיסטנציאלי, של "אני קיים", והוא יחייב אותו לפתח אחריות.

כדי להבין לעומק את החשיבות של המודעות להווה העצמית, שתוליד בעתיד, את אחריותו של האדם לעצמו ולעולם שמסביבו, נעזר ברולו מיי, בספרו "גלויי ההווה" (1985, עמ' 84-86). אחת המחשבות הנראות לי חשובות ליישום היא הקמתן של סדנאות מובנות למודעות עצמית המיועדות לבני נוער מחד גיסא ובמקביל, מאידך גיסא, לבנות סדנאות ייחודיות כאלו לבני נוער עבריין וכן לאסירים בכלל. המפגש של האדם עם עצמו בסדנאות אלו, יהיה בו פוטנציאל לפתח אצל אותו אדם, כיוונים אלטרנטיביים לאלו שהוא מצוי בתוכם, ולעתים הוא אף לא מודע להם, כי החברה לימדה אותו לברוח מתוך עצמו, ולהיות בתוך האחרים ולהזדהות עמם, וכך שאין לו יותר צורך להתחבט עם עצמו, והוויתו שלו מתרוקנת מתוכו. הוא חי ב"ריק קיומי", מבלי שהוא יודע או מודע לכך.

יש לזכור שהאדם ובמיוחד הנער במצוקתו הקיומית אינו מוכן לבחון את עצמו. הוא פוחד שלא ימצא דבר בעצמו, ולכן הוא מעדיף לזרום לתוך האחרים, באופן חיצוני, ולאמץ לעצמו אותם. המודעות העצמית תוכל להביא את הפרט לפתח אחריות כלפי עצמו וכלפי האחרים, וכך לגאול את עצמו ממסלול העבריינות, שהוא לעתים קרובות, דרך לבריחה מעצמו. המודעות העצמית, מולידה את הקשר של האדם עם עצמו, ואז מתחיל להתקיים דיאלוג בין האדם לבין עצמו, היכול להוביל להתנסות ראשונה בהווה עצמית, שתוליד מחויבות כלשהי.

הדרך אל האחריות נפתחת בפניו, וממנה, אט אט אל האחריות כלפי האחרים. אופק חדש נפתח בפני האדם, שיכול ויהיה בו עתיד מבטיח יותר.

המודעות לעצמו ולמציאות שבה הוא נמצא, תביא את האדם לבחור באלטרנטיבה ההתנהגותית הרצויה, ותחסוך מהאדם את תחושות האשמה.

אדם חווה אשמה. המלווה בדרך כלל, בתחושות של מתח, של לחץ, של מועקה קשה ושל חרטה, כאשר הוא אינו בוחר באלטרנטיבה ההתנהגותית הרצויה לאותו מצב שבו הוא נמצא.

נערים ונערות שנוצלו מינית על ידי הוריהם או על ידי בני משפחתם האחרים חווים אשמה (הרטמן 1939, הרטמן ושות' 1949, הרטמן 1950 ובורגס, 1989; קאופמן, 1989; לואיס, 1992 ועוד), בין היתר, משום שלא בחרו, כאמור, באלטרנטיבה של התנגדות או של שיתוף אחרים בסודם, וכך הם היו יכולים להשתחרר מהדרך הפאסיבית שהם העדיפו בשמירת היפגעותם בסוד. הם הרגישו שהחלטתם היתה גרועה, הם חשים כשלון בדרך שהם בחרו לנהוג, מתוך פחד או מתוך "נוחיות" המצב שהם היו נתונים בו. האשמה (guilt) יוצרת אי-נוחות באדם והוא מחפש דרכים לצאת ממצב זה. האשמה המולידה תחושה שלילית, אינה תמיד ברורה לפרט החווה אותה. הוא מאמין שהוא לא בחר באלטרנטיבה ההתנהגותית הנכונה. הוא רואה את עצמו כאחראי לאירוע השלילי שהוא חווה אותו, והוא אינו יכול להצדיקו, והוא אף מאשים את עצמו שהיה לו חלק בהתהוותו של האירוע הטראומטי. הפרט מעונין לתקן את המצב וככל שהוא נעשה מודע למצבו, הרי שהוא ינסה לנקוט פעולה כדי לצאת מהמצב הזה. תחושת האשם יכולה להוליד פעולה לתיקון המצב.

הדת הנוצרית והדת היהודית, מחדירות בלב האדם את הצורך לבחון ולבדוק את עצמו, על בסיס של אשם אפשרי. היהודי, שומר המצוות, נדרש להרהר הרהורי ויודי פעמיים ביום (בתפילת שחרית בחלק מהמנהגים גם בתפילת מנחה), כדי לבחון את התנהגותו ולברור לו אלטרנטיבות התנהגותיות חילופיות טובות יותר, כשהכל מלווה בחרטה אמיתית על עברו וכן וידוי על חטאיו. בדת הנוצרית קיים הוידוי של האדם בפני הכומר הכנסייתי, ובכך הוא מיישר קו והוא מתחייב להתנהגות ראויה יותר, וכך הוא משתחרר מתחושת האשם.

תחושת האשם מעוררת תהליך לפעולה היכולה לסייע בשיקומה של ההתנהגות ובחידוש קבלת האחריות.

תחושת האשם (guilt) המעוררת פחד ואי נעימות, יכולות יחדיו להניע את האדם שלא לבצע פשע, וכן להחליט על שינוי של כיוון ההתנהגות משלילית להתנהגות חיובית.

חז"ל טוענים שבני ישראל בישנים הם ושפיון הביישנות מלווה אותם, והוא חיובי. הם אף הוסיפו: "שלושה סימנים יש באומה זו (ישראל), רחמנים, ביישנים וגומלי חסדים (יבמות, עט, עמוד א').

מהי בישנות (shame) בספרות הפסיכו-קרימינולוגית? ביישנות היא תחושה לא נעימה, המצמצמת ומכווצת את האדם, החווה את עצמו לא ראוי, מושפל ומוקצה מחמת מיאוס, בעיני עצמו ובעיני הזולתים האחרים המשמעותיים לו. האם לכך התכוונו חז"ל? לעניות דעתי, הייחוס של ביישנות בעיניהם הוא אחר. לדידם הביישן הוא האדם המכיר את מקומו. הוא זה שמכבד כל אדם ורואה בכל אחר משמעות חשובה, שיש לכבדה ולהתייחס אליה מתוך יראה ואף אהבה. הביישן לדידם של חז"ל, הוא האדם המודע לעצמו והמכיר בגבולות עצמו.

אנו מתייחסים כאן לאותו מושג מילולי במשמעות אחרת. הביישן לענין זה שאנו דנים בו, לאמור, בספרות הפסיכו-קרימינולוגית, הוא הפרט המרגיש שהוא עשה מעשה רע, המפחת אותו בעיני עצמו וכן בעיני סביבתו, הוא שואף לברוח, להסתתר והוא אכן סובל מחרדה ומחוסר יציבות אמוציונאלית.

האיש הפר קוד מוסרי, ולפי הפירוש הסובייקטיבי שהוא נותן לעצמו הוא לא בסדר. הוא מבולבל והוא לא יציב. הניירוטיסטים שלו גבוה והוא עלול להגיב ולהתנהג באופן שלילי, וגם בהפרתם של נורמות חברתיות. "אניות חלשה" המלווה בניירוטיסטים גבוה, תלווה בהתנהגות אימפולסיבית תוקפנית ואף הרסנית (מילר-1985, קאופמן-1989, ברקוביץ-1993, טנגני ושות' 1992).

בבואם של השופטים לדון באוכלוסיה זו, חשוב שקציני המבחן בסיועם של קרימינולוגים ופסיכולוגים יעבירו לנבדקים מבחנים לבחינת ה"דימוי העצמי" על מרכיביו השונים, של הפרט וכן מבחנים שיבחנו את עצמת הניירוטיסטים, בנוסף לשאר המבדקים המקובלים עליהם. חשוב להעמיד את השופטים בפני תוצאות אלו ולעשותם מודעים למשמעות התוצאות. פסיקתם וגזירת דינם צריכה להביא בחשבון את תוצאות המבדקים הללו.

מהיותנו חפצים בשיקומם של הנבדקים, חשוב שהשופטים ידאגו, בין היתר, להנחות את הנוגעים בדבר להעניק טיפול מתאים לנאשמים (עיין שוהם/ אדד, 2004).

אור חדש יכול להאיר על האדם בכלל, ועל העבריין בפרט, כאשר יצליח, גם הודות לטיפול, לגלות את הפוטנציות החבויות בו. באחת הפעמים, אמר לי עבריין שישב בכלא, כאשר שאלתיו, אם הוא מרוצה מהמפגשים השבועיים עם הסטודנטית המתנדבת, המתייצבת בתאו: "אתה יודע, הודות

לה, גילית שגם אני בן-אדם כמוה. אנחנו יכולים לדבר ולהחליף דעות ומחשבות, ואולי פעם גם אני אלמד..."

נשיא כי יחטא...כי יפשע...

יש והאמונים על שמירת החוק שעוברים עבירה. אין לחפות על מעשיהם, אף שהם בעלי זכויות, ומעידתם עשויה להיות חד-פעמית. היעדר תגובה ראויה ועל פי החוק, תצביע על חולשה מוסרית שתפגע אנושות ברקמה החברתית. החברה עלולה להיסחף בכיוון ההתנהגות הלא מוסרית, שתדרדר רבים מבני החברה. יש להעניק לכל אדם את זכויות ההגנה שהוא ראוי להן, ואין להיטפל ולהתנכל לבעלי התפקידים, אך חייבים לדון כל אדם לפי קנה מידה שווה, ובבוא השופטים לגזור את דינם, יביאו הם בחשבון את זכויות בעלי הדין, כפי שהם נוהגים לעשות כלפי כל אדם. האיר את עיני, ד"ר מרדכי פרישטיק, והזכיר לי בענין זה, את ההנחיה הקיימת במשפט העברי והשואבת את כוחה מהתנ"ך: "לא תהדר פני גדול" (ויקרא- י"ט; ט"ו); "לא תטה משפט, לא תכיר פנים" (דברים- ט"ז, י"ט); "לא תכיר פנים במשפט כקטון, כגדול תשמעו" (דברים- א', י"ז). וכן המובא ברמב"ם הלכות סנהדרין י"ז: "ראש ישיבה שחטא, מלקין אותו (בית הדין), ואינו חוזר לשכרתו (= לתפקידו)". "כהן גדול שהרג את הנפש במזיד, נהרג (ואם) בשוגג (הוא) גולה (לעיר מקלט)... הרי הוא כהדיוט לכל דבריו (סנהדרין, י"ח, א') וכן נשיא שחטא, מלקין אותו (בית דין)". (בירושלמי, הוריות, ג', א').

שמירת החוק חשובה לקיומה של החברה, והיא מאפשרת להעניק בטחון לפרט החי בתוכה. עם זאת, חשוב לזכור ש"האדם לחופש יולד", ושמירת החוקים הרבים שהחברה מטילה על אזרחיה, כרוכה בויתורים רבים ובצמצום דרגות החופש. אדם כי יגיע לגיל 18 ש' ובריאותו תקינה, והוא עדיין בשלבי ההתבגרות, נדרש להתחיל ולמלא את חובת הגיוס לצה"ל, הכרוכה בויתורים רבים. אילו היה אותו פרט, לומד לדעת בשנות היותו בבית הספר על חשיבות תרומתו, על חיוניותו הרבה להגנת מולדתו, ובכל תפקיד שיוטל עליו, אילו החברה היתה מקפידה לשגר כלפיו באופן רציף ונמשך, את הוקרתה ואת אהבתה ועם זאת היתה אותה החברה משחררת אותו במשך חמש שנים, לאחר שחרורו התקני, מתשלום מסים, מתשלום שכר לימוד בבתי האולפנא למיניהם, שבהם יבחר ללמוד ועוד, הרי שהיא היתה מגדילה את

המוטיבציה שלו לשרת בצה"ל, ולא היינו מגיעים למצב שבו כמחצית מבני הגיל הראויים לשרת בצה"ל, מוצאים דרכי מילוט ואינם משרתים את מולדתם באופן הראוי.

"אם אין אני לי מי לי" (פרקי אבות א, יד), כל אדם קרוב אצל עצמו, וטוב שזה כך. המדינה במערכת המסים שהיא מטילה על האדם העובד, מקפחת אותו וגוררת אותו לידי ביצוע עבירות. מלבד השכירים המשלמים את מיסיהם ישירות מהכנסותיהם, הרי שמאות רבות מתחמקים מלשלם מס אמת, בשל תחושתם שהמדינה גוזלת את הכנסותיהם, והם אינם מאמינים שכספיהם אלו המנוכים מהם, משמשים את החברה.

אלו החברה היתה מעניקה לכל המשרתים במילואים הטבה אפילו של 10% כפטור ממס, היא היתה מגדילה את המוטיבציה לשרת במילואים. במקביל, חשוב לשגר השגרות חברתיות חיוביות ומחזקות לכל אלו הנקראים לדגל, מצד המעבידים, המוסדות להשכלה לסוגיהם ועוד.

העידוד הוא אמצעי רב כוח בהעצמת המוטיבציה של האדם לתרום ולעשות למען זולתו ולמען החברה שבה הוא חי. תרומת האדם לחברה, וחיזוק הפרט באמצעות החברה יהיה בהם כדי לדחוף את הפרט, כך שיראה את עצמו כחלק אינטגרלי של החברה וזה יעצים את מוכנותו לשמור ולהפנים בתוכו את ערכיה של החברה. התחושה של (good me) מעצימה את האדם ודוחפת אותו לרצות להתנהג באופן חיובי.

מנהיגי הציבור חייבים לראות את עצמם כחלק מהציבור וכמחויבים לציבור, באזנם הקשבת לצורכי הציבור. מנהיג ציבור קשוב לעם, הופך את העם לקשוב לו, ודברים שיצאו מפיו ומליבו, יהיו נכנסים אל לב העם (ראה ברכות ו'). כאשר התחושה הכללית של הפרט היא שהכלל מזלזל בו ומנצל אותו, האגו הקולקטיבי שלו נחלש והוא לא מרגיש מחויב לנורמות החברה, והוא יחפש דרכי מילוט משמירה על חוקי החברה. תשומת לב, מעורבותו של הפרט בענייני החברה, אוזן קשבת אליו ואף תגמול עקיף וישיר לפרט, יהיה בהם כדי לחזקו בשמירת חוקי החברה.

סוף דבר

הענישה היא כלפי האדם החי בתוך חברה, ומפר את חוקיה והיא רוצה להגן על עצמה ולזכות את חבריה לחיות בביטחון. העברין המערער בהתנהגותו את בטחונם של בני החברה, אף הוא זקוק לחיות בביטחון.

כולנו, העבריין ואנחנו, חיים פחות או יותר, באותו עולם, באותה האוניה, באותה הסירה. חשוב שנביט זה בעיניו של זה, ונתודע זה לזה, על הבסיס המשותף לכולנו ונחפש, ואולי נמצא, איזו חוויה של שיתוף תוכל להיות בינינו.

בעולם של אסירים שחזרו בתשובה, והם עדיין בכלא, וכן בעולם של עבריינים שחזרו בתשובה, והשתחררו מהכלא, נמצא משותף עם עמיתיהם שומרי המצוות והקונפורמים, באמונה באותו אלוקים. המצוות המאחדות אותם, התחושה שאותם עבריינים שהצליחו לשוב בתשובה, הינם בעיני חבריהם הקונפורמים, בעלי דרגה גבוהה של עצמת רוח ועצמת "אני". החוויה הדתית מאחדת את כולם יחדיו, והנה נמצא המשותף המאחד.

בעולמנו זה, יש וחוויות של ניכור, של בדידות, של אגואיזם, של נרציסיזם, או של דיפרנציאליות מעמדית או אישית, תוקפים את כולנו, והופכים אותנו למפורדים זה מזה, ומניעים אותנו להתנהגות שבחלקה הינה שלילית. אסור לאדם לחוות את עצמו כאילו הוא וחבריו, וכן שאר האנשים שמסביבו, איבדו את עולמם. העולם מזמן לאדם אפשרויות רבות, וחייב האדם ללמוד להושיט את ידו ולקבל מן המוצע לו.

האדם יכול לשוב ולמצוא את זולתו בהצטרפותו לאגודות של התנדבות. הנתינה מאפשרת להעניק לאדם את הקרבה ואת הידידות של האחר. אגודות חסד של ביקור חולים, סיוע לנכים, לילדים טעוני טיפוח או/ו פגועים בחסר משמעותי זה או אחר, התנדבויות למען הקשיש, האסיר, ולמען צה"ל וכן לשאר הצרכים של הקהילה, וכן לצרכי המשפחה וכולו להגשים את המשותף בינינו. בתוך המשפחה עצמה, לעתים קרובות, מתקיימים קשרים טכניים, נטולי חום. אפשר לשנות ולעשות אחרת, עם מעורבות אישית מקרבת ומאחדת. בני האדם חייבים למצוא זה את זה, וכן לשוב ולמצוא ולהתחבר אל הטבע. האדם טעה וראה את עצמו אדון ושליט של הטבע, ובכך איבד את התחברותו אל הטבע.

לימדתי אסיר להתחבר אל ציפור שקיננה על אדני חלונו... הוא הפסיק להתלונן על בדידותו... אכן, לאדם יש תמיד ברירה. הבחירה להתחבר לציפור ולעקוב אחריה ואחרי בקיעת אפרוחיה... עשו אותו לשותף פעיל ושייך.

התרגשות עצומה אפפה אותי, כאשר משפחה שלמה (אוגוסט 2005), על ילדיה וזקניה, נשכבה על האדמה בגוש קטיף, ממנה גורשה עם כל הישוב, בצו ממשלתי, אחרי שחיתה שם, כארבעים שנה אקוט בדור, נישקה את אדמתה ונפרדה ממנה, כפי שנפרדה קודם לכן, מבית הכנסת, מבית העלמין ומביתה. הקשר של האדם אל הטבע, מחבר אותו ומונע ממנו לחוש בדידות וניכור. החיבור אל הטבע, מחזק, ומעניק מימד של תקווה, ויכל לחבר בין בני אדם!

אם נגזר על האדם העבריין להתנתק מהחברה, חשוב יהיה להקים בתי סוהר, כחלק אינטגרלי של מבנים בתוך הטבע הפתוח, מוקפים בחומה, מעין "ערי מקלט", שבהם ילמדו האסירים להשתקם ולהתחבר באמצעות החי והצומח, אל העולם בו יצטרכו לחיות בו.

אם חפצי רסוציאליזציה אנחנו, ואם אכן רוצים אנו לצמצם ככל האפשר את פנומן הפשע, חייבים אנו למצוא דרכים שיאפשרו לאדם לראות את עולם האפשרויות המצפות לו, את הדרכים להגשמתן ולהעניק לו את ההזדמנות לבחור את שראוי לו, וביחד עם חבריו ועם קהילתו, ישוב ויקח חלק בחייהם שהם חיו. צר הוא לנו שלא מצויות בידינו כל המפתחות להבנת האדם לטיפול בו ולבחירת הדרכים שיטיבו עמו. חלק מועט מן העבריינים יצטרכו, לעת עתה, להוסיף ולמצוא את משכנתם מחוץ למערך החברתי. ככל שהמדעים יתקדמו, נמצא באמצעותם דרכים נוספות שיביאו את מיעוט העבריינים הללו, לבחור ולעמול לשוב ולקחת חלק במערך החברתי המתאים להם.

ביבליוגרפיה

- אדד, מ. (1989). – העבריון בהתהוותו. הוצאת אור-עם, ת"א.
- מיי, ר. (1985) גילוי ההווה. על הפסיכולוגיה האקסיסטנציאלית, הוצאת רשפים, ת"א.
- מלונטשיף, ש.א. (1998) – כלי יקר השלם. הוצאת "חורב", ירושלים.
- פראנקל, ו. (1982) האדם מחפש משמעות. דביר, ת"א.
- פרייד, א. (1977) האני ומגונוני ההגנה. הוצאת דביר, ת"א.
- פרישטיק, מ. ענישה גופנית של ילדים כאמצעי חינוכי בהיסטוריה היהודית, דור לדור. ה', 1992.
- פרנקשטיין, ק. (1947) עזובת הנוער. מוסד סאלד, ירושלים.
- פרנקשטיין, ק. (1952) על החרדה אצל הילד, מגמות, ג, 4 ירושלים.
- פרנקשטיין, ק. (1955) לבעיית המיון של צורות ההתנהגות האסוציאלית אצל הילדים. מגמות, ו, 3, ירושלים.
- פרנקשטיין, ק. (1969) נוער בשולי החברה. צורותיה של עבריינות הצעירים. אחיאסף, תל אביב.
- פרנקשטיין, ק. (1958) טיפוס חדש של עבריינות נוער, מגמות, ט', 4 ירושלים
- צולינגר, ה. (1976) – ילדים מקשים. ספריית פועלים, ת"א
- שוהם ש.ג. ואדד, מ. (2004) – ריק ללא שובע. הוצאת בבל (ידיעות אחרונות), ת"א
- הערה- המקור לאימרה "אם אין אני לי מי לי" (פרקי אבות, א, יד)
- Berkovitz, L. (1993). Aggression: Its causes, consequences and control. New York: McGraw Hill.
- Burgess, E.W. (1928) Factors Determining Success or Failure on Parole In: The Working of the Indeterminate Sentence Law and Parole System in Illinois. Springfield, 3, Division of Pardons and Paroles.
- Burgess, R.L. and Akers, R.L. (1968). A differential association - reinforcement theory of criminal behavior. Social Problems 14, 2 (Fall), pp. 128-142.
- Eysenck, H.J. (1953) Uses and abuses of psychology. London: Penguin Books.
- Eysenck, H.J. & Eysenck, S.B.G. (1969) Personality Structure and Measurement. London: Routledge & Kegan Paul.

Eysenck, H.J. (1976) The Learning Theory Model: A New Approach . Behavior Research and Theory. 14, 251-267.

Eysenck, H.J.(1977). Crime and Personality. London: Routledge and Kegan Paul.

Eysenck, H.J.and Eysenck, M.W. (1985). Personality and Individual Differences: A Natural Science Approach. New York and London, Plenum Press, 10, 289.

Hartman, H. (1939) Comments on the Psychoanalytic Theory of the Ego. The Psychoanalytic Study of the Child, 5, 74-96, 1950.

Hartman, H., Kris, E., Loewenstein, R. (1949). Notes on the theory of aggression. Psychoanal Study Child. 3, 9-36.

Hartman, H., (1950). Psychoanalysis and development psychology. The Psychoanalytic Study of Child. 5.

Hartman, C.R. & Burgess, A.W. (1989). Sexual abuse of children. In D. Cicchetti & V. Carlson, (Eds). Child maltreatment (pp. 97-120). Cambridge: University Press.

Hobbes, Th. (1651/1949) Leviathan. (Chap. 28, p 166), London: Dent

Honderich, T. (1971) Punishment - The Supposed Justification. Harmondsworth: Penguin

Kaufman, G.. (1989) The psychology of shame: Theory and treatment of shame-based syndromes. New York: Springer

Lewis, M. (1992). Shame: The exposed self. New York: The Free Press

Miller, S. (1985). The Shame experience. Hillsdale, N.J: Erlbaum

Petrie, A (1967) – Individuality in Pain and Suffering. Chicago: University of Chicago Press

Tanguay, J.P. (1992) Situational determinants of shame and guilt in young adulthood. Personality and Social Psychology Bulletin. 18, 199-206.